

## سرمایه اجتماعی زنان و توسعه شهری در استان همدان

سمیه شالچی\* ، امین مومیوند\*\*

تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۱۰/۲۳

### چکیده

حرکت در مسیر توسعه همه‌جانبه، الزامات، مقدمات و بسترهای خاص خود را می‌طلبد. سرمایه اجتماعی بی‌شک به‌عنوان عامل تسهیل‌کننده همکاری و مشارکت، دستیابی به شاخص‌های توسعه را تسریع می‌کند. مطالعات چند دهه اخیر نشان می‌دهد که، سرمایه اجتماعی متغیر مهمی برای تبیین تفاوت‌های اقتصادی و اجتماعی فضایی است. نگارندگان این پژوهش کار خود را با فرضیه اصلی ارتباط سرمایه اجتماعی و میزان توسعه‌یافتگی شهرها، آغاز نمودند. جهت آزمون فرضیه، با تکیه بر پژوهش‌های انجام شده در رابطه با سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان، دو شهرستان برتر و دو شهرستان محروم‌تر، که به ترتیب عبارت‌اند از؛ همدان و تویسرکان در سطح بالایی توسعه و کبودرآهنگ و فامنین در سطح پایین، گزینش شده‌اند. کمبود

somayeh.shalchi@gmail.com

\* استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی.

\*\* کارشناسی ارشد رشته مدیریت شهری دانشگاه علامه طباطبائی (نویسنده مسئول).

aaamomivand@gmail.com

پژوهش‌های مختص به زنان و شهر و غفلت نسبت به این قشر به‌عنوان نیمی از جمعیت فعال جامعه، پژوهشگران را نسبت به تمرکز بر این قشر ترغیب نمود. در واقع این پژوهش باهدف بررسی سنجش میزان سرمایه اجتماعی زنان و ارتباط آن با سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان، انجام پذیرفته است. پژوهش مبتنی بر استراتژی کمی بوده و از نظر روش اسنادی-پیمایشی می‌باشد. ابزار گردآوری اطلاعات در زمینه سنجش سرمایه اجتماعی زنان، پرسشنامه‌ای است که سرمایه اجتماعی را در چهار بُعد شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی، اعتماد، تعامل اجتماعی و کنش‌های یاریگرانه مورد سنجش قرار می‌دهد. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران در مجموع برابر ۳۸۴ به‌دست آمده است. نتایج پژوهش نشانگر همبستگی معنادار و مثبت سرمایه اجتماعی زنان و توسعه شهری است. در این میان همبستگی معنادار و مثبت ابعاد شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی و کنش‌های یاریگرانه با رتبه‌بندی توسعه شهرها نیز مورد تأیید قرار گرفت. همچنین بین سرمایه اجتماعی زنان و پایگاه اجتماعی، اقتصادی و طبقه ذهنی آنان رابطه معنادار وجود دارد.

**واژه‌های کلیدی:** سرمایه اجتماعی، توسعه‌یافتگی، زنان، همدان

## مقدمه

مفهوم توسعه پایدار شهری در اواخر قرن بیستم وارد ادبیات نظریه‌پردازان حوزه شهری شد و دیری نپایید که نهادها و سازمان‌های بین‌المللی و به‌تبع آن منطقه‌ای و ملی به‌منظور حرکت در مسیر تحقق این مفهوم، شروع به شکل‌دهی و تبیین راهبردها، استانداردها و دستورالعمل‌های لازم جهت رسیدن به این مدل توسعه نمودند. گروه‌های مختلفی از نظریه‌پردازان، رویکردهای متنوعی را نسبت به عوامل شکل‌دهنده و ایجادکننده توسعه همه‌جانبه شهری ارائه نمودند و مفاهیم و الزامات مختلفی را به‌عنوان

پیش‌نیاز عینیت یافتن توسعه شهری پایدار، تلقی نمودند. تقریباً همزمان با شکل‌گیری گفتمان‌های جدید توسعه شهری، مفهوم «سرمایه اجتماعی» نیز به شکلی جدی‌تر از گذشته و در جایگاه علتی که رقم‌زننده معلول‌های متعددی می‌تواند باشد، مورد بحث و بررسی قرار گرفت.

پیوند دو مفهوم توسعه شهری و سرمایه اجتماعی عمدتاً پس از ایجاد و کاربست مفهوم «حکمروایی شهری» بیشتر از قبل نیز مورد توجه قرار گرفت. بدین‌صورت که حول محور مفهوم حکمروایی مطلوب شهری، شاخص‌هایی ارائه شد که بی‌ارتباط با سرمایه اجتماعی نبودند و از سوی دیگر، به جهت آن که برونداد به‌کارگیری حکمروایی شهری، توسعه شهری پایدار است، این ارتباط شکل جدیدی به خود گرفت. با توجه به این زمینه نظری، بسیاری از محققان به بررسی معنادار بودن رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه شهری پرداختند و برخی نیز این مفاهیم را نه به شیوه همبستگی، بلکه به‌صورت علت و معلولی مورد مطالعه قرار دادند. امروزه در عرصه مدیریت شهری، مدیران بیشتر از آنکه به سرمایه‌های فیزیکی احتیاج داشته باشند به سرمایه اجتماعی نیازمند هستند. سرمایه اجتماعی مجموع منابع بالقوه و واقعی است که در شبکه روابط بین افراد نهفته است (Berggren, ۲۰۰۹: ۱۲۷). به عبارتی سرمایه اجتماعی را می‌توان در قالب یک سرمایه‌گذاری ناملموس به‌عنوان یک تسهیلگر قوی در مبادله منابع توسعه بر اساس روابط اجتماعی و توسعه شبکه‌های محلی دانست. (Looman, ۲۰۰۹: ۶۶). یکی از دلایل توجه دست‌اندرکاران توسعه به سرمایه اجتماعی به‌عنوان یک سرمایه برای فقرا، این است که برخلاف سایر دارایی‌ها مانند زمین، دستیابی به آن هزینه‌ای در بر ندارد. (Dzanja et al, ۲۰۱۵: ۱۷۵)

در گفتمان دموکرات توسعه شهری علاوه بر سهم مشارکت‌های مردمی در امور شهر، یکی از شاخص‌های توسعه، میزان حضور اجتماعی زنان و نقش‌آفرینی آنان در جامعه می‌باشد. اثرگذاری مثبت حضور زنان در جامعه بایستگی‌های خاص خود را می‌طلبد، پس باید زمینه‌های اجتماعی حضور زنان در عرصه‌های گوناگون فراهم آمده

و تقویت گردد. چراکه داشتن جامعه‌ای برخوردار از عدالت جنسیتی، عاملی مهم برای توسعه و آبادانی کشورها خواهد بود. زنان به‌عنوان نیمی از جمعیت جامعه نقش‌آفرینی خاص و بی‌بدیل خود را در قبال تسهیل حرکت در مسیر توسعه ایفا خواهند نمود. یکی از معیارهای مهم در این زمینه میزان سرمایه اجتماعی زنان می‌باشد. افزایش و یا کاهش سرمایه اجتماعی زنان باعث تغییر و بازتعریف برخی از قواعد عمل در حوزه خصوصی و همچنین عمومی شهر خواهد شد. این پژوهش درصدد سنجش ارتباط سطح توسعه‌یافتگی شهرها و میزان برخورداری آن‌ها از سرمایه اجتماعی است و بر پهنه جغرافیایی استان همدان و به‌طور خاص‌تر بر ۴ شهرستان همدان، تویسرکان، فامنین و کبودرآهنگ متمرکز شده و درصدد پاسخگویی به این سؤال اساسی است که آیا بین سرمایه اجتماعی و ابعاد تشکیل‌دهنده آن در جامعه زنان شهرستان‌های مورد اشاره و میزان توسعه‌یافتگی هر یک از شهرستان‌های یادشده، رابطه‌ای وجود دارد؟

## ادبیات تحقیق

### تحقیقات پیشین

پژوهش‌های زیادی به بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و پیامدهای مثبت در حوزه‌ها و سطوح مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و رفاهی توجه کرده‌اند، برای مثال می‌توان مواردی را به شرح زیر برشمرد:

تأیید رابطه سرمایه اجتماعی با کارایی نهادی، افزایش سطح آموزش و رفاه کودکان، کاهش جنایت‌های خشن، برتری افراد از نظر اقتصادی، بهبود وضعیت سلامتی، احساس خوشبختی و اعتماد به حکومت و شکل‌گیری تشکلهای بهره‌بردار از زمین به‌صورت موفق (Putnam, ۲۰۰۰; Brehm, ۱۹۹۷). همچنین پژوهش‌های انجام‌گرفته رابطه سرمایه اجتماعی و کارایی اقتصادی را نیز تأیید کرده‌اند (Offe & Fuchs, ۲۰۰۲). تحقیقات دیگری نیز بر رابطه مستقیم سرمایه اجتماعی و مشارکت مدنی و

اجتماعی (Loflin, ۲۰۰۳) و همچنین رشد درآمد کشورها (Knack, ۲۰۰۲) صحه گذارده‌اند.

رابرت پاتنام را می‌توان از پیشگامانی دانست که به بررسی رابطه توسعه و سرمایه اجتماعی پرداخته است. او در مطالعه خود درباره مناطق کشور ایتالیا دریافت که سرمایه اجتماعی می‌تواند اختلافات مناطق را از نظر توسعه اقتصادی و «عملکرد حکومتی» توضیح دهد. در حوزه شهری نیز پاراگال، گلیگان و هوک تأثیر سرمایه اجتماعی بر مشارکت مردم محله در مدیریت ضایعات در مناطق مختلف شهر داکای بنگلادش را مورد بررسی قرار دادند. آن‌ها بحث خود را با این دو پرسش محوری آغاز می‌کنند که چرا برخی از جوامع سازماندهی بهتری برای تولید کالای عمومی دارند و کدام ویژگی‌های اجتماعی سبب تعامل و همکاری بین همسایگان می‌شود؟ آنچه مشاهده شد این بود که در برخی از محلات شهر که جمع‌آوری زباله به‌درستی صورت نمی‌پذیرد، ساکنان محلی با تشکیل گروهی داوطلب با بخش خصوصی برای جمع‌آوری زباله‌ها قرارداد منعقد نموده‌اند و نتایج موفقیت‌آمیزی نیز به دست آورده‌اند. در پاسخ به این پرسش که چرا برخی محلات به این موفقیت دست یافته‌اند و محلات دیگر فاقد چنین اقدامات داوطلبانه و منافع ناشی از آن بوده‌اند؟، آن‌ها علت اصلی را سرمایه اجتماعی افراد محله‌ها دانستند.

از جمله تحقیقات داخلی که به رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه شهری پرداخته‌اند عبارت‌اند از: پژوهش فیروزآبادی و ایمانی ۱۳۸۵، خاکپور و همکاران ۱۳۸۵، موسوی ۱۳۸۵، امیری و رحمانی ۱۳۸۵، صفدری و همکاران ۱۳۸۶، فدوی ۱۳۸۷، منظور و یادی پور ۱۳۸۷، غیاثوند ۱۳۸۸، موسایی و صدقیانی ۱۳۸۸، قاسمی و رستمی ۱۳۹۲، عینالی و رومیانی ۱۳۹۲، یارمحمد توسکی ۱۳۹۴ و ..... عمده‌این تحقیقات بر اهمیت بررسی ارتباط بین این دو مفهوم تأکید داشته‌اند و البته همگی ختم به نتایج یکسانی شده‌اند. به این معنا که بخش عمده‌این پژوهش‌ها وجود ارتباط معنادار را تأیید نموده‌اند، اما برخی از تحقیقات انجام‌گرفته نیز وجود چنین ارتباطی را بی‌معنا

دانسته‌اند. پژوهش پیش رو تفاوتی با سایر پژوهش‌های انجام گرفته دارد. بدین شرح که هیچ یک از تحقیقات پیشین به سنجش سرمایه اجتماعی در شهرستان‌های مختلف و مقایسه آن‌ها با میزان توسعه‌یافتگی هر یک از این شهرستان‌ها نپرداخته‌اند.

### مبانی نظری

در ادبیات سرمایه با تکیه بر نظرات صاحب‌نظران می‌توان ۵ نوع سرمایه را برشمرد که عبارت‌اند از: سرمایه اقتصادی، انسانی، مادی، محیطی و اجتماعی. نوع پنجم از سرمایه، سرمایه اجتماعی است که بسته به زاویه نگاه و نوع برداشتی که از این مفهوم شده، تعاریف متعددی برای آن به کار رفته است. اصطلاح سرمایه اجتماعی را نخستین بار «هانی فن» در سال ۱۹۱۶ در مقاله‌ای با عنوان «مرکز اجتماع مدرسه روستایی» در سالنامه آکادمی آمریکایی علوم سیاسی و اجتماعی به کار برده است (D Agostino, ۲۰۰۶: ۳). در میان انواع سرمایه، سرمایه اجتماعی چون تسهیل اقدامات عاملان و زمینه‌سازی برای همکاری در داخل ساختارها و دستیابی به اهداف خاص را ممکن می‌سازد، دارای اهمیت بیشتری می‌باشد (Khana, ۲۰۱۱: ۱۱).

از اواخر دهه ۸۰ میلادی که کلمن، بوردیو و پاتنام مفهوم سرمایه اجتماعی را وارد علوم اجتماعی کردند تا به امروز، این مفهوم همچنان سلطه خود را بر محافل علمی جهان، حفظ کرده است. این مفهوم به پیوندها و ارتباطات میان اعضاء یک شبکه به‌عنوان منبعی با ارزش اشاره دارد که با خلق هنجارها و اعتماد متقابل، موجب تحقق اهداف اعضاء می‌شود. به‌عبارت‌دیگر سرمایه اجتماعی در کل، شبکه‌ها و فرصت‌هایی است که می‌تواند با بسیج منابع به حل بسیاری از مشکلات اجتماعی و سیاسی یاری رساند. سرمایه اجتماعی درمانی برای پیامدهای مخرب ناشی از نبود یکپارچگی و زوال انسجام اجتماعی است. سرمایه اجتماعی راهی است برای تقویت همکاری، نیل به رشد و توسعه اقتصادی، ارتقای سطح بهداشت، توسعه فناوری، کاهش فقر، ادغام اجتماعی و کاهش جرم (شهابی، ۱۳۸۴: ۱).

به‌طورکلی در تعریف سرمایه اجتماعی دو رویکرد اصلی وجود دارد، در یک رویکرد، سرمایه اجتماعی بر اساس کارکردهای آن تعریف می‌شود و در رویکرد دیگر سعی بر آن است تا سرمایه اجتماعی فی‌نفسه (به‌صورت ذاتی) تعریف شود. بوردیو سرمایه اجتماعی را به‌عنوان مجموع منابع بالقوه و بالفعل که به عضویت در یک گروه مربوط می‌باشد، تعریف می‌کند، که هر یک از اعضاء با پشتیبانی از سرمایه اجتماعی فراهم می‌کنند. (Bourdieu, ۱۹۸۶: ۲۴۳). بنابراین در تعریف بوردیو تأکید روی شبکه‌های اجتماعی است که دسترسی به منابع گروهی را فراهم می‌کنند. نتایج این سرمایه اجتماعی، نهایتاً پاداش اقتصادی است که از طریق مشارکت مداوم در شبکه به وجود می‌آید. (فاین، ۱۳۸۵: ۱۰۳).

کلمن سرمایه اجتماعی را با کارکردش تعریف می‌کند. از نظر وی سرمایه اجتماعی منبعی اجتماعی-ساختاری است که دارایی و سرمایه افراد محسوب می‌شود. این دارایی شیء واحدی نیست، بلکه ویژگی‌هایی است که در ساختار اجتماعی وجود دارد و باعث می‌شود که افراد با سهولت وارد کنش اجتماعی شوند (کلمن، ۱۳۷۷: ۴۶۲). از دیدگاه پاتنام سرمایه اجتماعی به خصوصیتی از سازمان اجتماعی نظیر شبکه‌ها، هنجارها و اعتماد اشاره دارد که همکاری و هماهنگی برای منافع متقابل را تسهیل می‌نمایند (فیلد، ۱۳۸۵: ۵۵). از نظر فوکویاما سرمایه اجتماعی را به‌سادگی می‌توان به‌عنوان مجموعه‌ای از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون بینشان مجاز است در آن سهیم هستند. هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کنند، اساساً باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دوجانبه باشند (فوکویاما، ۱۳۸۵: ۱۱-۱۲).

طبق دیدگاه لین سرمایه اجتماعی در یک معنای عام، نوعی سرمایه‌گذاری در روابط اجتماعی است که با بازده مورد انتظار در بازار تعریف می‌شود. البته بازار لفظی استعاره‌ای است که محدوده آن در تحلیل‌های گوناگون می‌تواند اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و یا بازار کار باشد که در آن، افراد با درگیر شدن در تعاملات و شبکه‌های

اجتماعی، منافع مورد انتظار را تولید می‌نمایند. (Lin, ۲۰۰۱: ۲۱) استون سرمایه اجتماعی را شبکه‌ای از روابط اجتماعی می‌داند که توسط هنجارهایی از اعتماد و عمل مقابل ایجاد شده و به نفع دوطرفه منجر می‌شوند (Stone and Hughes, ۲۰۰۷: ۲).

موناسیب و جردن سرمایه اجتماعی را مکمل هنجارها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و باورهایی می‌دانند که تعامل بین مردم و سازمان‌ها را مدیریت کرده و آن‌ها را برای همکاری و کمک متقابل آماده می‌کند (Munasib and Jordan, ۲۰۱۱: ۳۶). سرمایه اجتماعی به ویژگی‌هایی از سازمان اجتماعی چون اعتماد، هنجارها و شبکه‌هایی اشاره دارد که می‌توانند اجتماع را بهبود بخشند. این سرمایه از روابط و تعامل‌های بین افراد به وجود می‌آید. (shon and et al., ۲۰۱۰: ۶۳۹) پلدام نیز تعریفی از سرمایه اجتماعی به صورت مقابل ارائه کرده است: «سرمایه اجتماعی منبعی است که در ساختار اجتماعی قرار داشته و برای اعمال و اهداف سودمند در دسترس بوده یا تجهیز می‌شود (Poldam, ۲۰۰۹: ۹).

بورديو، کلمن، پاتنام و فوکویاما از جمله افرادی هستند که سرمایه اجتماعی را دارایی گروه و جمع می‌دانند. درحالی‌که لین، سرمایه اجتماعی را یک دارایی ارتباطی برای فرد تعریف می‌کند. وی با این عبارت، ضمن تأکید بر خصلت تعاملی سرمایه اجتماعی افراد، آن را از سرمایه‌های شخصی (مادی و فیزیکی) تفکیک می‌نماید. از نظر لین سرمایه اجتماعی منابع نهفته در ساختار اجتماعی است که با کنش‌های هدفمند قابل دسترسی یا گردآوری است. سرمایه اجتماعی در این شکل قابل مقایسه با سرمایه انسانی است و درست مثل آن، در صورت تجمیع می‌تواند سرمایه اجتماعی جمع نیز باشد و البته وی بین سرمایه اجتماعی جمع و گروه در شکل فوق و دارایی جمعی - شامل هنجارهای اعتماد و همیاری - تمایز قائل است.

در ادبیات نظری سرمایه اجتماعی، تقسیم‌بندی‌های متفاوتی وجود دارد که در اینجا به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. به‌طور کلی دو رهیافت متمایز از هم و درعین حال سودمند نظری در خصوص سرمایه اجتماعی وجود دارد، یکی رهیافت فردمحور که



بیشتر به اندیشه‌های بوردیو نزدیک است، به این معنا که سرمایه اجتماعی می‌تواند مکانیسمی برای ادغام یا طرد اجتماعی باشد. در این رویکرد با تأکید بر موقعیت متمایز افراد اجتماع در کسب منابع محدود، کوشش می‌گردد که تأثیر شکل و مقدار سرمایه اجتماعی بر موفقیت افراد در دسترسی به منابع محدود ارزیابی گردد. دیگری رهیافت اجتماع‌محور که ارتباط تنگاتنگی با آراء پاتنام دارد. در این رهیافت، واحد تحلیل، اجتماع است و بر ماهیت و میزان پیوندهای متقاطع و مشارکت افراد در شبکه‌های غیررسمی و سازمان‌های مدنی رسمی تأکید دارد. این شیوه بر روش‌هایی اشاره دارد که اعضای اجتماع با همدیگر و بخصوص بر سر مسائل مشترک، تعامل و همکاری دارند (Dudwick, ۲۰۰۶: ۵۷).

همچنین سرمایه اجتماعی در سه سطح قابل تبیین است:

**سطح خرد:** سرمایه اجتماعی در قالب روابط فردی و شبکه‌های ارتباطی بین افراد، هنجارها و ارزش‌های غیررسمی حاکم بر آن‌ها، مورد بررسی قرار می‌گیرد. بر این اساس، سرمایه اجتماعی موضوعاتی شامل شدت، کیفیت روابط و تعاملات بین افراد و گروه‌ها، احساس تعهد، اعتماد دوجانبه و هویت جمعی را در بر گرفته و به‌عنوان یک حس تعلق و همبستگی، پایه همبستگی اجتماعی قرار می‌گیرد (بهزاد، ۱۳۸۴: ۸۵). از این منظر، جامعه‌شناسان، سرمایه اجتماعی را در مقیاس خرد در قالب مجموعه روابط افقی بین افراد و شبکه اشتغال‌های مدنی مورد توجه قرار داده و آن را واسطه بین هنجارها و اجرای قوانین جامعه تلقی می‌کنند. در این سطح، اعتماد به اعضای خانواده، دوستان و همکاران، نقش و اهمیت کلیدی دارد (غفاری، ۱۳۸۴: ۷۰).

**سطح میانی:** سرمایه اجتماعی در این سطح به سرمایه اجتماعی رابط نیز معروف است که شامل پیوندها و روابط عمودی است. به‌عنوان مثال، به روابط بین گروه‌ها، سازمان‌ها و بنگاه‌ها با یکدیگر می‌پردازد. در این سطح، پنداشت گسترده‌تر از سرمایه اجتماعی توسط کلمن ارائه شده است. وی گسترش واحد مشاهده و معرفی مؤلفه‌های عمودی برای سرمایه اجتماعی را برای اولین بار انجام داده است (حسینی، ۱۳۸۴: ۱۸).

**سطح کلان:** سومین برداشتی که جامع‌تر است، سرمایه اجتماعی را شامل محیط اجتماعی و سیاسی می‌داند که اجازه می‌دهد هنجارها توسعه یابند و ساختار اجتماعی شکل بگیرد. در این نگاه، علاوه بر روابط گسترده غیررسمی، محلی و روابط افقی و عمودی که در دو پنداشت پیش مطرح بود، روابط و ساختارهای نهادهای رسمی چون حکومت، قوانین حاکم، نظام حقوقی، آزادی مدنی و سیاسی نیز اضافه شده است. دیدگاه نورث و اولسون که بر نقش نهادها و تأثیر مهمی که این نهادها بر میزان توسعه الگوی اقتصادی دارند، در این پنداشت از سرمایه اجتماعی قرار می‌گیرد (غفاری، ۱۳۸۴: ۷۲).

ولکاک سرمایه اجتماعی را به سه گونه تقسیم نموده است: ( woolcock, ۲۰۰۱: )  
 ۱- سرمایه اجتماعی درون‌گروهی، با پیوستگی قوی شناخته می‌شود، مانند پیوستگی‌های میان اعضای خانواده یا میان اعضای یک گروه قومی. ۲- سرمایه اجتماعی بین‌گروهی، با پیوندهای ضعیف و کم‌عمق‌تر شناخته می‌شود که پیوندهای بین‌گروهی را موجب می‌شود، مانند همکاری‌های تجاری، دولتی با گروه‌های قومی مختلف و ۳- سرمایه اجتماعی اتصالی، این سرمایه به روابط عمودی اشاره دارد که به افراد کمک می‌کند به منابع نهادهای رسمی برای توسعه اقتصادی و اجتماعی دسترسی داشته باشند.

### چارچوب مفهومی

بامطالعه تفاوت‌های موجود در سطوح توسعه‌یافتگی شهرهای مختلف جهان، آشکار می‌شود که چنین تفاوت‌های عمیقی، نمی‌توانند صرفاً توسط نظریه‌های علم اقتصاد توضیح داده شوند، پس در تحقیقات اخیر، مفهوم سرمایه اجتماعی به صورت گسترده‌ای در تحقیقات تجربی مرتبط با توسعه، دنبال می‌شود. محققان زیادی درصدد یافتن ارتباط میان سرمایه اجتماعی و توسعه برآمده‌اند. شاید بتوان نخستین تلاش‌ها در این زمینه را به رابرت پاتنام نسبت داد. در تفسیر پاتنام، سرمایه اجتماعی به‌عنوان پدیده‌ای فرهنگی،

با دلالت بر ملاحظات مدنی عمیق از ناحیه شهروندان، معرفی می‌شود و وجود هنجارها و قواعد اجتماعی، میزان فعالیت اجتماعی و اعتماد به نهادهای عمومی را ارتقا می‌دهد. پاتنام بر روابط بین سرمایه اجتماعی و توسعه نهادهای سیاسی که مقررات قانونی را ایجاد و از آن‌ها صیانت می‌کنند و همچنین در سطوح بالایی تغییرات اقتصادی را ممکن می‌سازند، تمرکز می‌کند.

در دیدگاه‌های سنتی مدیریت توسعه، سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و نیروهای انسانی مهم‌ترین نقش را ایفا می‌کردند، اما در عصر حاضر برای توسعه بیشتر از آنچه به سرمایه اقتصادی، فیزیکی و انسانی نیازمند باشیم به سرمایه اجتماعی نیازمندیم. زیرا بدون این سرمایه، استفاده بهینه از دیگر سرمایه‌ها امکان‌پذیر نخواهد بود. در جامعه‌ای که فاقد سرمایه اجتماعی به قدر کافی است، سایر سرمایه‌ها اتر می‌مانند و تلف می‌شوند. از این رو موضوع سرمایه اجتماعی به عنوان یک اصل اساسی برای نیل به توسعه شهرها محسوب شده و مدیرانی موفق قلمداد می‌شوند که بتوانند با اتخاذ سیاست‌های لازم و ارائه راهکارهای مناسب در ارتباط با جامعه به تولید و توسعه سرمایه اجتماعی بیشتر نائل شوند. توسعه شهری به عنوان یکی از ابعاد توسعه، با چگونگی ارتباطات و شیوه زندگی افراد جامعه پیوندی تنگاتنگ دارد. توسعه شهری به دنبال ایجاد بهبود در وضعیت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه است که برای تحقق آن شکل‌گیری و تقویت سرمایه اجتماعی، مورد نیاز می‌باشد. بر این اساس تحقیق حاضر بر آن است تا ضمن سنجش سرمایه اجتماعی از طریق مؤلفه‌های آن، به بررسی رابطه میان این متغیر و توسعه شهری پردازد.

چندوجهی بودن مفهوم سرمایه اجتماعی باعث شده است تا اختلاف‌نظرهای زیادی در تعریف آن و همچنین تفکیک ابعاد آن، به وجود آید. یکی از گام‌های اساسی در رسیدن به این هدف، تلاش برای ایجاد صراحت مفهومی از طریق ایجاد تمایز شفاف بین منابع، ابعاد، مؤلفه‌ها، اشکال و پیامدهای سرمایه اجتماعی است. به همین منظور در این پژوهش، پس از مطالعه و کنکاش در ادبیات پیشین حوزه سرمایه

اجتماعی، ابعاد چهارگانه‌ای برای سرمایه اجتماعی در نظر گرفته شد که در زیر به آن‌ها اشاره شده است. در این تحقیق سرمایه اجتماعی؛ مجموعه‌ای از شبکه‌های روابط و پیوندهای اجتماعی مبتنی بر اعتماد بین فردی و بین گروهی است که تعامل افراد با نهادها و گروه‌ها و کنش‌های یاریگرانه آن‌ها را به منظور دستیابی به اهداف فردی و جمعی تسهیل می‌کند. چهار بعد سرمایه اجتماعی در این تحقیق به شرح زیر مشخص و مورد مطالعه قرار می‌گیرد:

### شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی:

این بُعد از سرمایه اجتماعی به وسیله شبکه‌های اجتماعی مورد تعریف و سنجش قرار می‌گیرد. در چارچوب تحلیل شبکه‌ای، منظور از سرمایه اجتماعی یعنی شبکه‌های اجتماعی که از طریق آن‌ها دسترسی به منابع امکان‌پذیر می‌شود. در این تعریف شبکه‌های اجتماعی عنصر اصلی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود (خوشفر، ۱۳۸۷: ۱۱۵). خود این شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی به دو دسته روابط رسمی و غیررسمی فرد با افراد و نهادهای اجتماعی تقسیم می‌شود، که هر دو نوع این روابط، دسترسی فرد به منابع حمایت اجتماعی را تسهیل می‌کنند.

### اعتماد:

اعتماد یکی از اجزای اصلی سرمایه اجتماعی است. اعتماد یک عنصر اختیاری و آگاهانه است که مستلزم پیش‌بینی رفتار یک بازیگر مستقل است. اعتماد همانند یک منبع اخلاقی است که ذخیره آن در حین استفاده به جای کاهش، افزایش می‌یابد و در صورت عدم استفاده کاهش می‌یابد (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۰). گراونوتر معتقد است هنگامی که توافقاتی درون یک چارچوب بزرگ‌تر از روابط شخصی و شبکه‌های اجتماعی حاصل می‌شود، اعتماد ایجاد می‌گردد و انگیزه تخلف از مقررات رنگ می‌بازد (خوشفر، ۱۳۸۷: ۱۱۹). پاتنام در تعریف اعتماد بیان می‌دارد که شما برای انجام کاری

صرفاً به دلیل این که فردی (نهادی) به شما می‌گوید که آن را انجام خواهد داد، به او اعتماد نمی‌کنید، بلکه تنها دلیل اعتماد شما این است که با توجه به شناختتان از خلق و خوی او، انتخاب‌های ممکن، تبعاتشان و توانایی او، حدس می‌زنید که او از عهده انجام این کار بر خواهد آمد یا خیر (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۲). وجود اعتماد در جامعه، فضایی را ایجاد خواهد نمود که فرد بتواند با آسودگی خاطر فعالیت و زندگی اجتماعی خود را داشته باشد. در این پژوهش اعتماد در چهار سطح مورد سنجش قرار گرفته است؛ ۱- اعتماد بنیادی ۲- اعتماد بین شخصی ۳- اعتماد تعمیم‌یافته ۴- اعتماد مدنی و نهادی.

### تعامل اجتماعی:

تعامل اجتماعی یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود. ارتباط مبنای ایجاد جوامع اجتماعی و اعتماد است. در واقع اگر تعامل و ارتباط بین افراد و گروه‌های اجتماعی وجود نداشته باشد، اعتماد نیز شکل نمی‌گیرد. بنابراین تعاملات بین افراد و گروه‌های اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد تعریف سرمایه اجتماعی مورد توجه قرار می‌گیرد. به قول چارون تعامل اجتماعی همان کنشی است که افراد از طریق آن با دیگران به گونه ذهنی کنش برقرار می‌کنند (چارون به نقل از خوشفر، ۱۳۸۷: ۱۲۱). به‌طور کلی تعامل اجتماعی عبارت است از: میزان ارتباط افراد جامعه با یکدیگر و با نهادهای اجتماعی که بر حسب موقعیت‌های مختلف، تفاوت می‌پذیرد.

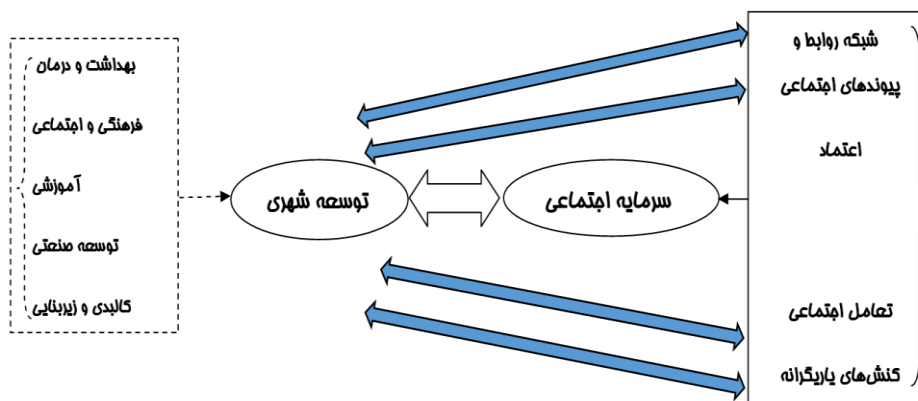
### کنش‌های یاریگرانه:

کنش‌های یاریگرانه که در ادبیات مربوط به سرمایه اجتماعی با عنوان هنجارهای همکاری و یا هنجارهای معامله به‌مثال معروف‌اند، در واقع به‌مثابه فرایند مبادله در یک جامعه مملو از روابط اجتماعی هستند که در آن کالاها و خدمات مبادله می‌شوند.

روابط همکارانه به‌وسیله هنجارها هدایت می‌شوند، انتظار می‌رود که هنجارهای همکاری برحسب انواع شبکه تفاوت بپذیرد. مثلاً هنجارهای همکاری در شبکه خانوادگی به لحاظ تجربی، نسبت به هنجارهای همکاری در شبکه‌های غیر خانوادگی تفاوت معناداری خواهد داشت (Stone, ۲۰۰۰: ۳۰). در تعریف نظری کنش‌های یاریگرانه از تعریف هنجارهای معامله متقابل یاری گرفته می‌شود. هنجارها هنگامی به وجود می‌آیند که یک عمل، تجلیات بیرونی مشابهی برای تعداد دیگری از افراد جامعه پدید بیاورد. هنجارهایی که اعتماد را تقویت می‌کنند، توسعه می‌یابند چراکه این هنجارها هزینه معاملات را پایین آورده و همکاری را تسهیل می‌کنند. مهم‌ترین این هنجارها، هنجارهای معامله به‌مثل هستند. این هنجارها هیچ ضمانت اجرایی قانونی ندارند، اما فشار اجتماعی قوی وارد می‌کنند تا افراد از آن‌ها پیروی کنند (پاتنام، ۱۳۸۰: ۲۹۴).

### مدل نظری تحقیق

چارچوب نظری یک الگوی مفهومی مبتنی بر روابط تئوریک میان شماری از عواملی است که در مورد مسائل مورد پژوهش با اهمیت تشخیص داده می‌شوند. این چارچوب نظری با بررسی سوابق پژوهشی در قلمرو مسئله به‌گونه‌ای منطقی جریان پیدا می‌کند. با توجه به تعاریف ارائه شده و ذکر تحقیقات گذشته، محققان مدل مفهومی زیر را به‌منظور بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه شهری پیشنهاد می‌نمایند. بر اساس این مدل، سرمایه اجتماعی متشکل از چهار بُعد شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی، اعتماد، تعامل اجتماعی و کنش‌های یاریگرانه است و توسعه شهری نیز شامل ابعاد پنج‌گانه در نظر گرفته شده است. این ابعاد دربرگیرنده بهداشت و درمان، فرهنگی و اجتماعی، آموزشی، صنعتی و کالبدی و زیربنایی می‌باشند.



شکل ۱- مدل نظری تحقیق (منبع: مطالعات تحقیق)

### روش تحقیق

تحقیق حاضر مبتنی بر استراتژی‌های کمی تحقیقاتی بوده و همچنین از حیث روش تحقیق نیز پیمایشی است. ابزار گردآوری اطلاعات در ارتباط با متغیر سرمایه اجتماعی مبتنی بر پرسشنامه‌ای بوده است که به منظور سنجش سرمایه اجتماعی و ابعاد آن طراحی شده است. همچنین در مورد توسعه شهرستان‌ها به پژوهشی که در سال ۱۳۹۲ در رابطه با تعیین سطح و رتبه توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان انجام گرفته، استناد شده است. جامعه مخاطب شامل تمام دختران و زنان بالای ۲۰ سال شهرستان‌های همدان، تویسرکان، کبودرآهنگ و فامنین بوده است و حجم جامعه نمونه به کمک فرمول کوکران برابر با ۳۸۴ نفر به دست آمده است. شیوه نمونه‌گیری در هر یک از شهرستان‌ها به صورت خوشه‌های چندمرحله‌ای بوده است. در این روش هر شهرستان به چند منطقه تقسیم می‌شود و هر منطقه به چند محله تقسیم می‌شود و هر محله از بلوک‌های چندی تشکیل شده است و نهایتاً، هرکدام از بلوک‌ها متشکل از چند خانوار هستند. تخصیص پرسشنامه‌ها بین شهرستان‌ها نیز به کمک نمونه‌گیری طبقه‌ای

صورت پذیرفته است. به این صورت که بر اساس جمعیت هر یک از این شهرستان‌ها نسبت به تخصیص پرسشنامه‌ها اقدام شده است.

در جدول زیر مقادیر آلفای کرونباخ مربوط به سرمایه اجتماعی و ابعاد آن نشان داده شده است. به‌زعم بیشتر محققان مقدار آلفا در تحقیقات اجتماعی نباید کمتر از ۰.۷ باشد. همان‌طور که در جدول زیر نیز مشاهده می‌شود، میزان آلفا در همه ابعاد از حداقل قابل قبول بالاتر است. به‌این ترتیب که مقدار آلفای بعد شبکه برابر ۰.۸۳۷ است، اعتماد اجتماعی، تعامل اجتماعی و کنش یاریگرانه نیز به ترتیب ۰.۷۹۱، ۰.۹۰۴ و ۰.۸۱۲ می‌باشد. مقدار آلفای کل متغیر سرمایه اجتماعی نیز ۰.۸۲۷ است.

جدول ۱- سنجش میزان پایایی پرسشنامه با استفاده از محاسبه آلفای کرونباخ (منبع:

مطالعات تحقیق)

نام متغیر	مقدار آلفا	اعتبار
شبکه روابط	۰.۸۳۷	معتبر
اعتماد اجتماعی	۰.۷۹۱	معتبر
تعامل اجتماعی	۰.۹۰۴	معتبر
کنش یاریگرانه	۰.۸۱۲	معتبر
سرمایه اجتماعی (کل)	۰.۸۲۷	معتبر



## تعریف مفهومی و عملیاتی متغیرها

### تعریف مفهومی سرمایه اجتماعی:

سرمایه اجتماعی؛ مجموعه‌ای از شبکه‌های روابط و پیوندهای اجتماعی مبتنی بر اعتماد بین فردی و بین گروهی است که تعامل افراد با نهادها و گروه‌ها و کنش‌های یاریگرانه آن‌ها را به منظور دستیابی به اهداف فردی و جمعی تسهیل می‌کند.

### تعریف عملیاتی سرمایه اجتماعی:

شامل ۴ بعد اصلی است که عبارت‌اند از: شبکه روابط اجتماعی، اعتماد، تعامل اجتماعی و کنش‌های یاریگرانه و هر یک از این ابعاد نیز دارای مؤلفه‌های مربوط به خود هستند که شرح آنها در جدول زیر آورده شده است. به‌طورکلی سرمایه اجتماعی در این پژوهش در قالب ۸۲ گویه مورد سنجش قرار گرفته است.

جدول ۲- ابعاد اصلی و فرعی و تعداد گویه‌ها برای سنجش سرمایه اجتماعی

مفهوم	ابعاد اصلی	ابعاد فرعی	تعداد گویه‌ها
سرمایه اجتماعی	شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی	الف) شبکه رسمی	۱۰
		ب) شبکه غیررسمی	۱۶
	اعتماد	الف) اعتماد بین شخصی	۱۰
		ب) اعتماد تعمیم‌یافته	۲
		ج) اعتماد به غریبه‌ها (عموم)	۴
		د) اعتماد نهادی	۱۵
	تعامل اجتماعی	الف) میزان تعامل با افراد	۱۰
		ب) میزان تعامل با گروه‌ها و نهادهای اجتماعی	۱۱
	کنش‌های یاریگرانه	الف) مادی	۵
		ب) غیرمادی (خیریه‌ای)	۴
		ج) مذهبی	۳

### تعریف مفهومی توسعه شهری:

توسعه شهری به معنای تغییرات محتوایی و کالبدی عناصر فضایی شهری یعنی گسترش فیزیکی، دگرگونی کاربری اراضی، تغییرات شبکه ارتباطی، تحولات جمعیتی و اجتماعی و توسعه اقتصادی می‌باشد. در توسعه شهری، هم کالبد و ساختار فیزیکی شهر و هم ابعاد فضایی و معنایی شهر دچار تحول و پیشرفت می‌گردد که نتایج آن ایجاد مکانی سازماندهی شده، انتظام یافته و برنامه‌ریزی شده برای حیات و فعالیت انسان‌هاست. توسعه شهری در تمام ابعاد اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی، کالبدی و سیاسی رخ می‌دهد و عرصه‌های مختلف شهر در ارتباطی درهم‌تنیده و هماهنگ باهم به اهداف توسعه دست می‌یابند.

### تعریف عملیاتی توسعه شهری:

در تعریف عملیاتی از توسعه شهری، برای سنجش میزان توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان از شاخص‌های پژوهش تقوایی و صالحی که در سال ۱۳۹۲ و با عنوان «سنجش سطوح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان» صورت پذیرفته کمک گرفته شده است. بر این اساس شهرستان‌ها با استفاده از ۵ شاخص اصلی و ۳۹ شاخص فرعی برحسب میزان توسعه‌یافتگی، رتبه‌بندی و با به‌کارگیری سه روش متفاوت رتبه‌بندی شده‌اند که نتایج نشانگر رتبه‌بندی شهرستان‌ها به صورت زیر می‌باشد.

جدول ۳- رتبه‌بندی شهرستان استان همدان از نظر توسعه‌یافتگی شهری

رتبه	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹
نام شهرستان	همدان	تویسرکان	بهار	ملایر	نهاد	اسدآباد	رزن	کبودرآهنگ	فامنین

### آشنایی مقدماتی با استان همدان:

استان همدان با مساحت ۱۹۴۹۳ کیلومتر مربع و جمعیت ۱۷۵۸۲۶۸، یکی از استان‌های غربی کشور است که از شمال با استان‌های زنجان و قزوین، از سمت جنوب به استان لرستان، از غرب به استان‌های کردستان و کرمانشاه و از سمت شرق با استان مرکزی همسایه است. این استان بین مدارهای ۳۳ درجه و ۵۹ دقیقه تا ۳۵ درجه و ۴۸ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۷ درجه و ۳۴ دقیقه تا ۴۹ درجه و ۳۶ دقیقه طول شرقی نصف‌النهار گرینویچ واقع شده است و شامل ۹ شهرستان، ۲۵ بخش، ۲۷ شهر، ۷۳ دهستان و ۱۱۲۰ روستا است.



شکل ۲- نقشه استان همدان

### یافته‌های تحقیق

داده‌های گردآوری شده پس از ورود به نرم‌افزار SPSS دسته‌بندی و تحلیل شدند. تحلیل‌ها در دو بخش مجزا ارائه شده است. در بخش نخست اطلاعات توصیفی متغیرهای زمینه‌ای و متغیرهای تحقیق در قالب جدول ارائه گردیده است. در بخش دوم نیز فرضیه‌های تحقیق از طریق آماره‌های مرتبط ارزیابی و مورد آزمون واقع شدند.

## یافته‌های توصیفی

سیمای کلی پاسنخگویان

جدول ۴- فراوانی افراد برحسب متغیرهای زمین‌های در شهرهای مورد مطالعه

(منبع: مطالعات تحقیق)

متغیر	طبقه		همدان		تویسرکان		کبودرآهنگ		فامنین		کل	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
سن	۲۰ تا ۳۰ سال	۷۳	۲۷.۵	۱۱	۲۵.۶	۱۸	۳۱	۳	۱۶.۷	۱۰۵	۲۷.۳	
	۳۱ تا ۴۰ سال	۷۶	۲۸.۷	۱۱	۲۵.۶	۱۸	۳۱	۴	۲۲.۲	۱۰۹	۲۸.۴	
	۴۱ تا ۵۰ سال	۴۶	۱۷.۴	۸	۱۸.۶	۸	۱۳.۸	۳	۱۶.۷	۶۵	۱۶.۹	
	۵۱ تا ۶۰ سال	۴۸	۱۸.۱	۹	۲۰.۹	۱۰	۱۷.۲	۵	۲۷.۸	۷۲	۱۸.۸	
	بیش از ۶۰ سال	۲۲	۸.۳	۴	۳/۹	۴	۶.۹	۳	۱۶.۷	۳۳	۸.۶	
تحصیلات	بی‌سواد	۱۴	۵.۳	۲	۴.۷	۲	۳.۴	۲	۱۱.۱	۲۰	۵.۲	
	زیر دیپلم	۶۱	۲۳	۷	۱۶.۳	۱۳	۲۲.۴	۷	۳۸.۹	۸۸	۲۲.۹	
	دیپلم	۶۷	۲۵.۳	۱۷	۳۹.۵	۱۶	۲۷.۶	۴	۲۲.۲	۱۰۴	۲۷.۱	
	فوق دیپلم	۳۸	۱۴.۳	۵	۱۱.۶	۸	۱۳.۸	۳	۱۶.۷	۵۴	۱۴.۱	
	لیسانس	۵۶	۲۱.۱	۹	۲۰.۹	۱۳	۲۲.۴	۲	۱۱.۱	۸۰	۲۰.۸	
	فوق لیسانس و بالاتر	۲۹	۱۰.۹	۳	۷	۶	۱۰.۳	۰	۰	۳۸	۹.۹	
وضعیت تأهل	متاهل	۱۴۴	۵۴.۳	۲۴	۵۵.۸	۳۴	۵۸.۶	۱۳	۷۲.۲	۲۱۵	۵۶	
	همسرفوت‌شده	۱۵	۵.۷	۳	۷	۲	۳.۴	۲	۱۱.۱	۲۲	۵.۷	
	جدا شده	۲۶	۹.۸	۶	۱۴	۶	۱۰.۳	۱	۵.۶	۳۹	۱۰.۲	
	مجرد	۸۰	۳۰.۲	۱۰	۲۳.۳	۱۶	۲۷.۶	۲	۱۱.۱	۱۰۸	۲۸.۱	
وضعیت اشتغال	شاغل	۸۶	۳۲.۵	۱۳	۳۰.۲	۱۶	۲۷.۶	۴	۲۲.۲	۱۱۹	۳۱	
	بیکار	۳۵	۱۳.۲	۵	۱۱.۶	۵	۸.۶	۲	۱۱.۱	۴۷	۱۲.۲	
	دانشجو	۲۵	۹.۴	۳	۷	۵	۸.۶	۰	۰	۳۳	۸.۶	
	خانه‌دار	۱۱۰	۴۱.۵	۲۱	۴۸.۸	۲۹	۵۰	۱۲	۶۶.۷	۱۷۲	۴۴.۸	

۳۰۴	۱	۲۳	۳	۵.۲	۰	۰	۱۳	۳.۴
-----	---	----	---	-----	---	---	----	-----

در جدول ۴ فراوانی و درصد افراد برحسب چهار متغیر زمینه‌ای سن، تحصیلات، وضعیت تأهل و وضعیت اشتغال نشان داده شده است. توزیع افراد در شهرهای مورد بررسی در ستون‌های جداگانه نشان داده شده است. ستون آخر مربوط به جمع کل می‌باشد. در جدول شماره ۵ نیز ترکیب قومی شهرهای مورد مطالعه نشان داده شده است. برابر یافته‌های تحقیق بیش از ۳۵ درصد افراد ترک (آذری زبان)، بیش از ۴۵ درصد فارس، بیش از ۱۰ درصد کرد و حدود ۵ درصد لر زبان و حدود ۳.۶ درصد از افراد نیز از سایر قومیت‌ها هستند.

جدول ۵- ترکیب قومی شهرهای مورد مطالعه (منبع: مطالعات تحقیق)

قومیت	همدان		تویسرکان		کبودرآهنگ		فامنین		کل	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
ترک	۶۰	۲۲.۶	۸	۱۸.۶	۵۱	۸۷.۹	۱۷	۹۴.۴	۱۳۶	۳۵.۴
فارس	۱۴۴	۵۴.۳	۲۵	۵۸.۱	۵	۸.۶	۱	۵.۶	۱۷۵	۴۵.۶
کرد	۳۳	۱۲.۵	۶	۱۴	۱	۱.۷	۰	۰	۴۰	۱۰.۴
لر	۱۶	۶	۳	۷	۰	۰	۰	۰	۱۹	۴.۹
سایر	۱۲	۴.۶	۱	۲.۳	۱	۱.۷	۰	۰	۱۴	۳.۶

برخی متغیرهای دیگر هم مورد بررسی قرار گرفتند که از جمله این متغیرها می‌توان میزان مخارج ماهیانه خانوار، وضعیت مسکن و ارزیابی خود افراد از موقعیت اجتماعی‌شان نسبت به سایر افراد جامعه را نام برد.

میانگین هزینه زندگی ماهیانه کلیه افراد مورد مطالعه، حدود ۱.۷۸۳.۰۰۰ تومان است. یعنی به‌طور میانگین هزینه ماهانه افراد بالای ۱.۷۰۰.۰۰۰ تومان است. کمترین میزان هزینه زندگی که اعلام شده ۲۰۰.۰۰۰ و بیشتر میزان هزینه ماهانه اعلام شده ۱۵.۰۰۰.۰۰۰ تومان بوده است. لازم به ذکر است ۲۸ نفر میزان مخارج ماهانه خود را اعلام ننموده‌اند. از لحاظ مسکن نیز ۶۴.۹ درصد اعلام نموده‌اند که در منزل شخصی خود زندگی می‌کنند. ۲۸.۴ درصد افراد مستأجر بوده و تنها ۰.۶ درصد در خانه‌های سازمانی زندگی می‌کنند. مسکن ۵.۳ درصد از افراد به‌صورت مجانی است درحالی‌که مالک آن نیستند. ۳ نفر نیز وضعیت سکونت خود را اعلام ننموده‌اند.

به‌منظور بررسی طبقه ذهنی افراد، سؤالی از آن‌ها در این خصوص پرسیده شد. درواقع این سؤال به‌صورت خود اظهاری طرح شد. نتایج نشان می‌دهد که ۳.۹ درصد خود را در جایگاه خیلی پایین ارزیابی کرده‌اند. حدود ۱۳ درصد در طبقه پایین، ۲۸.۱ درصد در طبقه متوسط به پایین، ۴۳.۸ درصد در طبقه متوسط به بالا و حدود ۸ درصد بالا و ۳.۴ درصد نیز خود را در طبقه خیلی بالا ارزیابی نموده‌اند. اما تنها خود اظهاری نمی‌تواند طبقه واقعی افراد را مشخص نماید، بلکه خود اظهاری تنها طبقه‌بندی ذهنی افراد را نشان می‌دهد. در این تحقیق با تکیه بر میزان مخارج ماهانه، میزان تحصیلات و وضعیت مسکن، پایگاه اجتماعی و اقتصادی افراد تعیین گردید. بر اساس یافته‌ها ۳۳.۸ درصد از افراد در طبقه پایین قرار می‌گیرند، ۵۵.۴ درصد در طبقه متوسط و تنها ۱۰.۸ درصد از آن‌ها در طبقه بالای جامعه جای می‌گیرند.

### متغیرهای تحقیق

سرمایه اجتماعی: همان‌طور که در بخش تعریف مفاهیم هم اشاره شد، این متغیر از طریق ۴ بُعد اصلی سنجیده می‌شود. در جدول زیر میانگین هرکدام از شاخص‌ها در شهرهای مورد مطالعه به تفکیک نشان داده شده است.

جدول ۶- میانگین سرمایه اجتماعی و ابعاد آن در شهرهای مورد بررسی

(منبع: مطالعات تحقیق)

شهر	شبکه روابط	اعتماد	تعامل اجتماعی	کنش یاریگرانه	سرمایه اجتماعی
همدان	۵۳.۸۹	۷۹.۸۱	۳۱.۲۹	۸.۱۸	۱۷۳.۱۹
تویسرکان	۴۵.۸۳	۷۸.۸۸	۳۱.۰۴	۷.۹۳	۱۶۳.۶۹
کبودرآهنگ	۴۲.۹۶	۷۹.۵۶	۳۰.۳۹	۷.۷۰	۱۶۰.۶۳
فامنین	۳۸.۴۴	۷۱.۵۰	۲۸.۳۸	۷.۷۷	۱۴۶.۱۱
جمع کل	۵۰.۶۱	۷۹.۲۸	۳۰.۹۹	۸.۰۶	۱۶۸.۹۶

با مراجعه به جدول ۶ میانگین هرکدام از ابعاد سرمایه اجتماعی در شهرهای مورد مطالعه نشان داده شده است. به طور کلی میانگین سرمایه اجتماعی در شهر همدان برابر ۱۷۳.۱۹ است، در شهر تویسرکان برابر است با ۱۶۳.۶۹ در شهر کبودرآهنگ ۱۶۰.۶۳ بوده و میانگین سرمایه اجتماعی در شهر فامنین برابر با ۱۴۶.۱۱ است. در مجموع نیز میانگین سرمایه اجتماعی افراد ۱۶۸.۹۶ است. جدول ۶ نشان می‌دهد که میانگین سرمایه اجتماعی زنان بسته به سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌ها متفاوت است. به طوری که همدان و تویسرکان که سطح بالاتری از توسعه دارند میانگین بالاتری از سرمایه اجتماعی را هم دارا می‌باشند.

### بررسی فرضیه‌های تحقیق

در این بخش فرضیه‌های تحقیق مورد بررسی و ارزیابی قرار خواهند گرفت. ابتدا رابطه متغیرهای اجتماعی فردی با سرمایه اجتماعی سنجیده می‌شود. سپس تفاوت میانگین ابعاد سرمایه اجتماعی و توسعه شهری ارزیابی خواهد شد.

در ارزیابی متغیرهای اجتماعی فردی مشخص شد که متغیرهای طبقه ذهنی و پایگاه اقتصادی و اجتماعی افراد با سرمایه اجتماعی رابطه معنادار دارند، درحالی‌که سایر متغیرهای زمینه‌ای مانند سن، وضعیت تأهل و قومیت و مصرف رسانه‌ای، رابطه معناداری با سرمایه اجتماعی ندارند. پایگاه اقتصادی و اجتماعی: به نظر می‌رسد بین پایگاه اقتصادی و اجتماعی افراد و میزان سرمایه اجتماعی آن‌ها همبستگی معناداری وجود دارد. از آنجا که متغیر مستقل در سطح ترتیبی و متغیر وابسته در سطح فاصله‌ای قرار دارند، در بررسی فرضیه از ضریب همبستگی اسپیرمن استفاده شده است.

#### جدول ۷- همبستگی بین پایگاه اقتصادی و اجتماعی و سرمایه اجتماعی

(منبع: مطالعات تحقیق)

سرمایه اجتماعی		
۰.۳۳۶	همبستگی اسپیرمن	پایگاه اقتصادی و اجتماعی
۰.۰۰۰	سطح معناداری (Sig).	
۳۸۴	تعداد	

جدول ۷ نشان‌دهنده همبستگی بین پایگاه اقتصادی و اجتماعی و سرمایه اجتماعی است. با توجه به مقدار Sig که برابر با ۰.۰۰۰ است و این مقدار کمتر از ۰.۰۱ است می‌توان گفت همبستگی معناداری بین دو متغیر یادشده وجود دارد. همچنین میزان همبستگی بین این دو متغیر برابر است با ۰.۳۳۶ که نشان می‌دهد همبستگی مثبت بین پایگاه اقتصادی و اجتماعی و سرمایه اجتماعی آن‌ها وجود دارد و این فرضیه را می‌توان با اطمینان ۹۹٪ تأیید کرد. به طوری که هرچه پایگاه اجتماعی - اقتصادی افراد افزایش پیدا می‌کند، میزان سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش پیدا می‌کند.

فرضیه دیگر مربوط به طبقه ذهنی است. به نظر می‌رسد بین طبقه ذهنی افراد و میزان سرمایه اجتماعی آن‌ها همبستگی معناداری وجود دارد. متغیر مستقل طبقه ذهنی



در سطح ترتیبی و متغیر وابسته در سطح فاصله‌ای قرار دارند، پس در بررسی فرضیه از ضریب همبستگی اسپیرمن استفاده شده است.

جدول ۸- همبستگی بین طبقه ذهنی و سرمایه اجتماعی (منبع: مطالعات تحقیق)

سرمایه اجتماعی		
۰.۳۰۶	همبستگی اسپیرمن	طبقه ذهنی
۰.۰۰۰	سطح معناداری (Sig.)	
۳۸۴	تعداد	

جدول ۸ نشان‌دهنده همبستگی بین طبقه ذهنی و سرمایه اجتماعی است. با توجه به مقدار Sig که برابر با ۰.۰۰۰ است و این مقدار کمتر از ۰.۰۱ است می‌توان گفت همبستگی معناداری بین دو متغیر یادشده وجود دارد. همچنین میزان همبستگی بین این دو متغیر برابر است با ۰.۳۰۶ که نشان می‌دهد همبستگی مثبت بین طبقه ذهنی و سرمایه اجتماعی آن‌ها وجود دارد و این فرضیه را می‌توان با اطمینان ۹۹٪ تأیید کرد. به طوری که هر چه افراد فکر می‌کنند جز طبقات بالاتری هستند، میزان سرمایه اجتماعی آنان نیز افزایش پیدا می‌کند.

فرضیه اصلی تحقیق ناظر بر ارتباط سرمایه اجتماعی فردی زنان و میزان توسعه‌یافتگی شهری بوده است به این گونه که: به نظر می‌رسد بین سطح توسعه‌یافتگی شهرها و میزان سرمایه اجتماعی (و ابعاد آن) همبستگی معناداری وجود دارد. در بررسی این فرضیه ابتدا بایستی مشخص گردد که بین شهرهای مورد بررسی از لحاظ سرمایه اجتماعی تفاوت معناداری وجود دارد یا خیر؟ به همین منظور ابتدا میانگین سرمایه اجتماعی و ابعاد آن از طریق تحلیل واریانس یک طرفه آزمون شده است.

جدول ۹- تفاوت سرمایه اجتماعی و ابعاد آن در شهرهای مورد بررسی

(منبع: مطالعات تحقیق)

متغیر	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	مقدار F	سطح معناداری (Sig)
شبکه	۹۸۹۸	۳	۳۲۹۹.۳	۳.۷۴	۰.۰۱۱
اعتماد	۱۱۷۶.۹	۳	۳۹۲.۳	۱.۰۱	۰.۳۸۸
تعامل	۱۶۶.۸	۳	۵۵.۶	۰.۵۹	۰.۶۲۰
کنش یاریگرانه	۱۳.۵	۳	۴.۵	۲.۲۵	۰.۰۸۲
سرمایه اجتماعی	۱۹۳۵۲	۳	۶۴۵۰.۷	۳.۰۴	۰.۰۲۹

همان‌طور که در جدول ۹ نیز مشاهده می‌گردد تنها میانگین بعد شبکه اجتماعی و سرمایه اجتماعی در شهرهای مورد مطالعه متفاوت است. در جدول ۱۰ نیز این موضوع از طریق آزمون تحلیل واریانس سنجیده شد که نتایج نشان می‌دهد تفاوت میانگین در این دو بعد از لحاظ آماری نیز معنادار هستند. میانگین هر دو بعد شبکه اجتماعی و متغیر اصلی سرمایه اجتماعی در شهر همدان بالاترین میزان را دارد. تویسرکان در رتبه دوم و سپس کبودرآهنگ در رتبه سوم قرار دارند. شهر فامنین با اختلاف جزئی با کبودرآهنگ در رتبه آخر قرار دارد.

همان‌طور که در قسمت‌های پیشین اشاره گردید میزان توسعه‌یافتگی شهرهای استان همدان توسط محققان پیشین سنجش و رتبه‌بندی شده است. بر اساس یافته‌های پیشین رتبه شهرهای مورد بررسی در تحقیق حاضر به ترتیب: همدان رتبه اول، تویسرکان رتبه دوم، کبودرآهنگ در رتبه سوم و فامنین در رتبه چهارم قرار دارد. تحقیق حاضر نیز نتایج تحقیقات پیشین را مبنا قرار داده و از طریق آزمون آماری، همبستگی بین سرمایه اجتماعی و رتبه توسعه شهرها را سنجیده است. با توجه به این که رتبه‌بندی شهرها یک متغیر

ترتیب است و سرمایه اجتماعی متغیر فاصله‌ای است از ضریب همبستگی اسپیرمن برای این منظوره بهره گرفته شد. نتایج در جدول زیر آمده است.

جدول ۱۰- ضریب همبستگی اسپیرمن بین رتبه شهرها و سرمایه اجتماعی  
(منبع: مطالعات تحقیق)

متغیر	سطح معناداری (SIG)	ضریب همبستگی
شبکه	۰.۰۰۱	۰.۱۶۳**
اعتماد	۰.۲۲۵	۰.۰۶۲
تعامل	۰.۴۴۹	۰.۰۳۹
کنش یاریگرانه	۰.۰۰۴	۰.۱۴۷**
سرمایه اجتماعی	۰.۰۱۵	۰.۱۲۴*
** معناداری در سطح ۰.۰۱		
* معناداری در سطح ۰.۰۵		

با مراجعه به جدول ۱۰ ملاحظه می‌گردد که ابعاد شبکه اجتماعی و کنش یاریگرانه در سطح اطمینان ۹۹ درصد و سرمایه اجتماعی (در حالت کلی) با اطمینان ۹۵ درصد با رتبه توسعه شهرها همبستگی معنادار دارند. اگرچه میزان همبستگی چندان بالا نیست (شبکه = ۰.۱۶۳، کنش یاریگرانه = ۰.۱۴۷ و سرمایه اجتماعی = ۰.۱۲۴)، اما این همبستگی از لحاظ آماری معنادار است و می‌تواند فرضیه تحقیق را معنادار کند. لازم به ذکر است که متغیرهای اعتماد و تعامل، همبستگی معناداری با توسعه‌یافتگی شهرها ندارند. به‌هرحال می‌توان گفت سرمایه اجتماعی همبستگی مستقیمی با میزان توسعه‌یافتگی دارد. این دو متغیر می‌توانند به‌صورت متعامل بر همدیگر مؤثر واقع شوند. بدین‌صورت که با افزایش سرمایه اجتماعی شهر، روند توسعه سریع‌تر خواهد شد و با توسعه بیشتر شهر نیز سرمایه اجتماعی تقویت خواهد شد.

## نتیجه‌گیری و پیشنهادها

برخلاف دیدگاه‌های سنتی که عمدتاً تأکید بر نقش‌آفرینی سرمایه‌های اقتصادی، فیزیکی و انسانی در توسعه شهرها داشتند و به آن‌ها می‌پرداختند، امروزه یکی از مهم‌ترین تلاش‌های محققان و صاحب‌نظران حوزه‌های مرتبط با مباحث توسعه شهری، بررسی و سنجش ارتباط میان سرمایه اجتماعی با توسعه می‌باشد. در این میان با توجه به تنوع برداشت‌ها از مفاهیم «سرمایه اجتماعی» و «توسعه شهری» و همچنین گستردگی مفاهیم مورد اشاره، و نیز شرایط و اقتضائات متفاوت جوامع و موقعیت‌های جغرافیایی گوناگون، نتایج پژوهش‌های انجام پذیرفته در رابطه با سنجش ارتباط سرمایه اجتماعی و توسعه شهری ختم به نتایج یکسانی ن شده است. به‌طور مثال پژوهش‌هایی همچون پژوهش خاکپور و همکاران (۱۳۸۵)، ایمانی و فیروزآبادی (۱۳۸۵)، نوغانی و همکاران (۱۳۸۶)، غیاثوند (۱۳۸۸)، قربانی و همکاران (۱۳۹۴)، بابایی و همکاران (۱۳۹۲)، سالاری و همکاران (۱۳۹۰)، ترکاشوند و همکاران (۱۳۹۴) و رحمانیان (۱۳۹۴) صحت ارتباط معنادار و مثبت میان دو مفهوم مورد اشاره را تأیید نموده‌اند و درعین حال پژوهش‌های دیگری از جمله پژوهش قاسمی و رستمی (۱۳۹۲) چنین نتیجه‌ای را در پی نداشته‌اند.

نتایج این پیمایش در رابطه با زنان نیز نشانگر صحت فرضیه اصلی پژوهش است. به این معنا که بین سرمایه اجتماعی زنان و توسعه شهری همبستگی معنادار، مستقیم و مثبتی وجود دارد. به عبارت دیگر هر چه میزان سرمایه اجتماعی بیشتر باشد، شهری توسعه‌یافته‌تر خواهیم داشت و همچنین هر چه میزان توسعه‌یافتگی افزایش یابد در فزونی یافتن سرمایه اجتماعی نقش‌آفرینی خواهد کرد. بر اساس نتایج این پژوهش در بررسی دقیق‌تر، در میان ابعاد چهارگانه سرمایه اجتماعی، شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی از ارتباط معنادار و مثبتی با توسعه شهری برخوردار است. این گزاره به‌نوعی مؤید دیدگاه‌های جورج زیمل در زمینه شکل پیوندهای انسانی افراد در بستر شهرهاست. زیمل در قالب نظریات خود معتقد بود، در بستر شهرهای مدرن و

توسعه یافته بر کمیت شبکه‌های روابط افراد و به تبع آن کنش‌های ایشان افزوده می‌شود. همچنین بر اساس نتایج، بُعد کنش‌های یاریگرانه با توسعه شهری ارتباط معناداری دارد که این نتیجه را می‌توان در جهت عکس نظریه دوگانه «گمن شافت» و «گزل شافت» فردیناند تونیس دانست. وی معتقد بود در قالب شهرهای سنتی و کوچک روابط انسانی عمیق‌تر و ارگانیک‌تر و در سطح بالاتری از کیفیت قرار دارند، درحالی‌که در شهرهای مدرن و کلان‌شهرها مبنای تعاملات انسان‌ها ارتباطات رسمی بوده و روابط عمق و کیفیت پایین‌تری دارند.

طبق این پژوهش میان بُعد اعتماد و توسعه شهری ارتباط معناداری مشاهده نشد که علت را شاید بتوان در عمق بی‌اعتمادی رایج در جامعه دانست. به گونه‌ای که این کمبود اعتماد در جامعه و در قالب گونه‌های مختلف اعتماد، به چنان سطحی رسیده است که دیگر چندان تفاوتی میان شهرهای بزرگ و کوچک وجود ندارد. همچنین میان بعد چهارم از سرمایه اجتماعی یعنی تعاملات اجتماعی و توسعه شهری همبستگی‌ای مشاهده نشد. شاید به این علت که بیشتر از صرف میزان تعاملات که در این پژوهش سنجیده شده است، چگونگی و کیفیت تعاملات با توسعه شهری ارتباط داشته باشد. به‌طور کلی با توجه به تأیید فرضیه اصلی تحقیق انتظار می‌رود توجهی بیش‌ازپیش نسبت به نقش زنان و جایگاه سرمایه اجتماعی به‌عنوان عناصر تأثیرگذار در فرآیند توسعه شهری اعمال شده و در پی این تحقیق پژوهش‌های دیگری نیز در این زمینه و در قبال پهنه‌های جغرافیایی دیگر صورت پذیرد تا روایی نتیجه‌گیری‌های اخذ شده، مورد آزمایش مجدد و چندباره قرار گیرد و به موازات افزایش روایی نتیجه تحقیق، اقدامات لازم در جهت بهبود وضعیت سرمایه اجتماعی زنان و ابعاد آن به‌عنوان عاملی مؤثر و کمک‌کننده در جهت تحقق توسعه پایدار شهری، صورت پذیرفته و عملیاتی گردد.

در پایان به‌منظور افزایش سرمایه اجتماعی زنان و توسعه شهری پایدار، پیشنهادهایی ارائه می‌شود:

- تقویت نهادهای اجتماعی، صنفی، حرفه‌ای، تشکل‌های ورزشی و ایجاد حلقه‌های مطالعاتی در حوزه زنان.
- برنامه‌ریزی برای افزایش اعتماد به نفس زنان به منظور نقش‌آفرینی اجتماعی بیشتر زنان.
- توجه جدی به ارتقای سرمایه اجتماعی زنان به کمک ظرفیت‌نظام آموزش و پرورش کشور.
- زمینه‌سازی برای تسهیل ورود زنان به شوراهای شهر و روستا به عنوان نهادهای مشارکتی دموکرات که آفریننده سرمایه اجتماعی و توسعه محلی هستند.
- پیش‌بینی طرح پژوهشی دقیق و جامع به منظور سنجش سرمایه اجتماعی زنان در سرتاسر کشور و مقایسه با سطح توسعه‌یافتگی مناطق مختلف.
- اقدام به انجام پژوهش‌های مشابه اما با تکیه بر تئوری‌های دیگر که برای سرمایه اجتماعی ابعاد و مؤلفه‌های دیگری را لحاظ می‌کنند و مقایسه نتایج آن‌ها با این پژوهش.

## منابع

- امیری، مهدی؛ رحمانی، تیمور. (۱۳۸۵)، بررسی آثار سرمایه اجتماعی درون و برون گروهی بر رشد اقتصادی استان‌های ایران، *دو فصلنامه جستارهای اقتصادی*، دوره ۳، شماره ۶.
- بهزاد، داوود. (۱۳۸۴)، تحلیل نظری سرمایه اجتماعی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، *مجموعه مقالات سمپوزیوم سرمایه اجتماعی و رفاه اجتماعی*، تهران: دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- پاتنام، رابرت. (۱۳۸۰)، *دموکراسی و سنت‌های مدنی*. ترجمه: محمدتقی دلفروز، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات وزارت کشور.

سرمایه اجتماعی زنان و توسعه شهری در استان ... ۱۳۷

- تقوایی، مسعود؛ صالحی، مریم. (۱۳۹۲)، سنجش سطوح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان همدان (با تأکید بر رویکرد تحلیل منطقه‌ای)، *فصلنامه علمی-پژوهشی برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، سال سوم، شماره ۱۱.

- خاکپور، براتعلی؛ مافی، عزت‌الله. (۱۳۸۵)، نقش سرمایه اجتماعی در توسعه پایدار محله‌ای، نمونه: کوی سجادیه مشهد، *فصلنامه جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای*، شماره ۱۲،

- خوشفر، غلامرضا. (۱۳۸۷)، تأثیر سرمایه اجتماعی بر مشارکت سیاسی: مطالعه موردی استان گلستان، *رساله دکتری*، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی.

- خوشفر، غلامرضا؛ بارگاهی، رضا؛ کرمی، شهاب. (۱۳۹۲)، سرمایه اجتماعی و پایداری شهری مطالعه موردی: شهر گرگان، *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری*، دوره ۸.

- حسینی، امیرحسین. (۱۳۸۴)، بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و سهم استان در تولید ناخالص داخلی برای سال ۱۳۷۹، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، رشته اقتصاد، دانشگاه مازندران.

- شهابی، محمود. (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی، *نشریه رشد*، آموزش علوم اجتماعی، شماره ۲۹.

- صفدری، مهدی؛ کریم، محمدحسین؛ خسروی، محمد رسول. (۱۳۸۷)، بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر رشد اقتصادی ایران. *فصلنامه اقتصاد مقداری* (بررسی‌های اقتصادی سابق)، دوره ۵، شماره ۲.

- فاین، بن. (۱۳۸۵)، *سرمایه اجتماعی و نظریه اجتماعی: اقتصاد سیاسی و دانش اجتماعی در طبیعه هزاره سوم*، ترجمه: محمد کمال سروریان، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.

- فدوی، جمیله. (۱۳۸۷)، بررسی ابعاد سرمایه اجتماعی و نقش آن در توسعه شهری با تأکید بر منطقه ۵ تهران، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه آزاد تبریز. استاد راهنما: دکتر مهرداد نوابخش
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۸۵)، *پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن*، ترجمه: غلام عباس توسلی، تهران: حکایات قلم نوین.
- فیروزآبادی، سیداحمد؛ ایمانی جاجرمی، حسین. (۱۳۸۵)، سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی-اجتماعی در کلان‌شهر تهران، *فصلنامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۳.
- قاسمی، یارمحمد؛ رستمی، بتول. (۱۳۹۳)، بررسی میزان سرمایه اجتماعی و توسعه مناطق شهر ایلام، *فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه و توسعه اجتماعی*، دوره ۵، شماره ۲۰.
- عبداللهی، محمد؛ موسوی، میر طاهر. (۱۳۸۶)، سرمایه اجتماعی در ایران، وضعیت موجود، دورنمای آینده و امکان‌شناسی گذار. *فصلنامه رفاه اجتماعی*، سال ششم، شماره ۲۵.
- عینالی، جمشید؛ رومیانی، احمد. (۱۳۹۲)، ارزیابی نقش سرمایه اجتماعی در محلات شهری، مطالعه موردی: شهر زنجان، *فصلنامه مطالعات برنامه‌ریزی شهری*، دوره ۱، شماره ۴.
- غیاثوند، الهام. (۱۳۸۸)، تأثیر سرمایه اجتماعی بر کیفیت زندگی ساکنان محلات شهری، *فصلنامه مهندس مشاور*، شماره ۴۵.
- موسوی، میر نجف؛ قنبری، حکیمه؛ اسماعیل‌زاده، خالد. (۱۳۹۱)، تحلیل فضایی رابطه سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار شهری، مطالعه موردی: شهرهای استان آذربایجان غربی، *فصلنامه جغرافیا و توسعه*، شماره ۲۷.



سرمایه اجتماعی زنان و توسعه شهری در استان ... ۱۳۹

– منظور، داوود؛ یادی پور، مهدی. (۱۳۸۷). سرمایه اجتماعی عامل توسعه اجتماعی و اقتصادی، *فصلنامه راهبرد یاس*، دوره ۱۵، شماره ۴.

– یارمحمدتوسکی، مریم. (۱۳۹۴). بررسی وضعیت همبستگی اجتماعی در توسعه شهری اراک. *فصلنامه علمی-پژوهشی*، دوره ۱۱، شماره ۶۲.

– Berggren, Silver. (۲۰۰۹). “The Rational-Legal Framework and Embeddedness in Local Social Capital Networks” *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, ۳(۲): ۱۲۵- ۱۳۹.

– Bourdieu, Pierre. (۱۹۸۶). The forms of capital. In: Richardson, J. (Ed). *Handbook Greenwood Press*.

– Brehm, John & Rahn Wandy. (۱۹۹۷). Individual-Level Evidence for the Causes and Consequences of Social Capital, *American Journal of Political Science*, volume ۴۱, Issue ۳ (Jul., ۱۹۹۷).

– D Agostini, Maria J. (۲۰۰۶). Social Capital: Lessons from a Service Learning Program. Assistant Professor, JOHN Jay College of Criminal Justice. PARK University International Center for Civic Engagement.

– Dudwick Nora, Kuehnast Kathleen., Nyhan Jones Veronica. and Woodcock Michael. (۲۰۰۶). *Analyzing Social Capital: A Guide to Using Qualitative Methods and Data*, World Bank Institute, Washington, D.C.

- Dzanja, Joseph, Christie, Mike, Fazey, Ioan and Tony Hyde, (۲۰۱۵). The Role of Social Capital in Rural Household Food Security: The Case Study of Dowa and Lilongwe Districts in Central Malawi, Journal of Agricultural Science, Volume ۷, No ۱۲, pp ۱۶۵-۱۷۶.
- Khanh, Ho Le Phi. (۲۰۱۱). The Role of Social Capital to Access Rural Credit: A Case Study: Hue Province- Vietnam, Department of Urban and Rural Development, Swedish University of Agricultural Sciences, MSc Thesis No ۵۶.
- Knack, Stephen. (۲۰۰۲). Social Capital, Growth and Poverty: a Survey of Cross Country Evidence, In Grootaert, Christiaan & Bastelaer, Thierry van. (۲۰۰۲), The Role of Social Capital in Development, Cambridge Univ. Press.
- Lin, Nan, (۲۰۰۱). Social Capital: A Theory of Social Structure and Action, Cambridge University press.
- Loflin, Katherine Torres. (۲۰۰۳). Bonding and Bridging Social Capital and their Relationship to Community and Political Civic Engagement, The University of North Carolina at Chapel Hill.
- Looman, Wendy Sue. and Shewikar. F. (۲۰۰۹). Psychometric Properties and Cross cultural Equivalence of the Arabic Social Capital Ccale: Instrument Development Study, International Journal of Nursing Studies, Volume ۴۶, No ۱, pp ۴۴-۵۳.

- Munasib, A. and Jordan, J. (۲۰۱۱). The Effect of Social Capital on the Choice to Use Sustainable Agricultural Practices, *Journal of Agricultural and Applied Economics*, Volume ۴۳, No ۲, pp ۲۱۳-۲۲۷.
- Offe, Claus & Fuchs, Susanne. (۲۰۰۲). A Decline of Social Capital? The German Case, In Putnam, Robert D. *Democracy in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, New York, Oxford University Press.
- Paldam, Martin. (۲۰۰۹). "Social Capital and Social Policy, Arusha Conference", *New Frontiers of Social Policy*, p ۳-۱۵.
- Putnam, Robert. (۲۰۰۰). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American community*, New York, Touchstone.
- Shazia, Nouman. Mansur Khan, Azhar. Ehsan, N. (۲۰۱۰). Patterns of Empowerment and Leadership Style in Project Environment", *International Journal of Project Management*, ۲۸(۷):۶۳۸- ۶۴۹.
- Stone, Wendy & Hughes, Jody. (۲۰۰۰). What Roll for Social Capital in Family Policy?. *Family Matters*, No ۵۶.
- Stone, Wendy & Hughes, Jody. (۲۰۰۷). The nature and distribution of social capital: Initial findings of the Families, Social Capital and Citizenship survey, Australian Institution of Family Studies, Australian Institute of Family Studies.

- The World Bank Group, "Social Capital for Development What is Social Capital?"
- Woolcock, Michael. (۱۹۹۸). Social capital and economic development: toward a theoretical synthesis and policy framework, *Theory and Society* ۲۷.